

УДК 594. 38

О.І. Увасва, С.С. Крамаренко

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПЛАНОРБІД (MOLLUSCA:
PULMONATA: PLANORBINAЕ) В ОСНОВНИХ РІЧКОВИХ БАСЕЙНАХ
УКРАЇНИ**

Увасва Е.И., Крамаренко С.С. Особенности распространения планорбид (Mollusca: Pulmonata: Planorbinae) в основных речных бассейнах Украины // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2007. – Вып. 23. – С. 197-204.

Определен видовой состав планорбид в основных речных бассейнах Украины: бассейн Дуная – 16 видов, Днестра – 17, Южного Буга – 20, Западного Буга – 21, Днепра – 23, Северского Донца – 18, рек Крыма – 7 видов. Установлено, что 15 видов Planorbinae широко распространены, 7 видов приурочены к определенным бассейнам, 3 вида редкие.

Uvayeva, O., Kramarenko, S. Peculiarities of distribution of planorbids (Mollusca: Pulmonata: Planorbinae) in the main river basins of Ukraine // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2007. – 23. – P. 197-204.

The structure of species of Planorbinae in the main river basins of Ukraine is established: the Danube – 16 species, the Dniester – 17, the Southern Bug – 20, the Western Bug – 21, the Dneper – 23, the Siversky Donets – 18, the rivers of the Crimea – 7 species. It is established, that 15 species Planorbinae are widespread, 7 species were found to be associated with certain basins, 3 species are rare.

Молюски підродини Planorbinae широко розповсюджені у найрізноманітніших водоймах по всій Україні. Чисельність планорбід у водоймах досить часто сягає високого рівня, у зв'язку з чим ці тварини відіграють важливу роль у колообігу речовини та енергії у природних і штучних гідробіоценозах. Котушкові – невід'ємна складова частина кормового раціону деяких видів риб, водоплавних і болотних птахів. Звичайно, кожен з річкових басейнів має свої гідрологічні і гідрохімічні особливості, які впливають на якість і кількісну різноманітність гідробіонтів, зокрема Planorbinae.

Вивченню планорбід України присвячена низка монографій і оглядових статей [1, 2, 4, 5, 10, 11, 16 та ін.]. Найкраще досліджена фауна Planorbinae у басейнах Дніпра і Дністра, дещо менше – Дунаю, Південного і Західного Бугу, Сіверського Донця, найменш вивченими залишаються водойми степу та Криму [13]. Разом з тим дуже важко порівняти сучасні дані з опублікованими раніше по тій самій території через різні таксономічні підходи при визначенні молюсків. У вітчизняній літературі існує два підходи до систематики прісноводних молюсків: перший – традиційний, або «класичний», який на сьогодні підтримують західноєвропейські малакологи [17]; другий – прийнятий Я.І. Старобогатовим і підтриманий більшістю східноєвропейських дослідників [11 та ін.].

Вивчаючи протягом останніх років фауну молюсків підродини Planorbinae, нами проведено комплексний таксономічний аналіз цієї групи [14] та встановлено, що дана підродина представлена в Україні 25 видами. Саме ці види були враховані при дослідженні хорологічних особливостей планорбід.

Дослідження хорологічних особливостей молюсків підродини Planorbinae є доцільним ще й через те, що планорбїди беруть участь у життєвому циклі трематод із родини Paramphistomatidae як їх облігатні проміжні живителі. Марити парамфістомїд паразитують здебільшого на великій рогатій худобі та вівцях, спричинюючи захворювання на парамфістоматидоз і завдаючи значних економічних збитків державі. Успішна боротьба з цим трематодозом можлива лише за умови глибокого знання видового складу і розповсюдження їх проміжних живителів – молюсків – у різних регіонах України.

Об'єктом досліджень були угруповання прісноводних молюсків підродини Planorbinae фауни України, предметом – особливості розповсюдження планорбїд в основних річкових басейнах України у світлі нових уявлень щодо систематики цієї групи. Перед нами було поставлено такі завдання: з'ясувати видовий склад та частоти трапляння молюсків підродини Planorbinae в основних річкових басейнах України, проаналізувати особливості формування у них малакокомплексів планорбїд.

Матеріал і методика досліджень

Матеріалом для роботи слугували власні збори авторів (1557 проб), добути протягом 1996–2005 рр. (збори О.І. Уваєвої) та 2004 р. (збори С.С. Крамаренка) у межах усіх основних річкових басейнів України (Дунай, Дністер, Південний і Західний Буг, Дніпро, Сіверський Донець, річки Криму). Також опрацьовано конхологічні колекції Зоологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка, Державного природознавчого музею НАН України (Львів), Зоологічного музею національного науково-природничого музею НАН України (Київ). Частину зборів передано до малакологічних колекцій двох останніх музеїв, а решта зберігається в музейних фондах природничого факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка. Визначення видової належності планорбїд проводили за роботами Я.І. Старобогатова [12] та А.П. Стадніченко [11] з урахуванням таксономічних ревізій, проведених останнім часом [14].

Для порівняння фауністичних списків катушкових різних басейнів України використано індекси Чекановського-Сьоренсена (I_{CS}) і Шимкевича-Сімсона (міра включення) (I_{Szs}) [8, 9]. Для кожного виду в різних басейнах розраховано частоту трапляння (P_i). Для використання цього показника у багатовимірних методах аналізу (багатовимірне шкалювання) його було приведено до нормального розподілу. Для цього вихідні дані трансформовано [3, 6]. Щоб уникнути впливу ефекту шкали, ці трансформовані дані було стандартизовано [7]. Для кожного біотопу розрахована кількісна оцінка на основі частоти трапляння даного виду у серії проб від загальної кількості розглянутих у даному біотопі проб. Матрицю подібності для кожної пари видів обчислено за допомогою індексу Піанки (I_{jk}) [15]. При використанні методу багатовимірного шкалювання матрицю з індексами подібності Піанки було перетворено у матрицю відмінностей. Для статистичного аналізу використано пакет комп'ютерних програм STATISTICA 6.0.

Автори дякують старшому науковому співробітнику ДПМ НАН України, к.б.н. Н.В. Сверловій за сприяння у роботі з фондами музею.

Результати досліджень

Найбільшу кількість видів планорбід знайдено у басейні Дніпра – 23. У басейні Західного Бугу відмічено 21 вид, Південного Бугу – 20, Сіверського Донця – 18, Дністра – 17, Дунаю – 16, у річках Криму – 7 (табл. 1).

Таблиця 1

Видовий склад і частота трапляння (%) планорбід в основних річкових басейнах України

Басейни Види моллюсків	Дунай	Дністер	Південний Буг	Західний Буг	Дніпро	Сіверський Донець	Річки Криму
<i>Planorbis planorbis</i> (L.)	8 ¹	10 ^{1, 2}	15	5	49	10	3 ¹
<i>P. philippianus</i> (Loc.)	–	–	–	–	–	–	100 ¹
<i>P. carinatus</i> Müll.	40	–	20	20	20	–	–
<i>Anisus (Disculifer) vortex</i> (L.)	9	11 ¹	10	9	52	9	–
<i>A. (D.) vorticulus</i> (Trosch.)	7	11	11	7	64	–	–
<i>A. (Bathyomphalus) contortus</i> (L.)	5	6	10	9	64	6	–
<i>A. (B.) dispar</i> (West.)	–	–	–	–	–	100	–
<i>A. (Anisus) spirorbis</i> (L.)	12 ^{1, 2}	7 ^{1, 2}	7	4	58	10	2 ¹
<i>A. (A.) dazuri</i> (Mörch)	–	–	–	16	79	5	–
<i>A. (A.) leucostoma</i> (Mill.)	8 ^{1, 2}	13 ^{1, 2}	11	8	56	4	–
<i>A. (A.) perezi</i> (Graells in Dup.)	–	–	–	30	70	–	–
<i>A. (A.) septemgyratus</i> (Rossm.)	9 ^{1, 2}	11 ¹	8	9	54	9	–
<i>A. (A.) strauchianus</i> (Cless.)	–	–	67	–	33	–	–
<i>A. (Gyraulus) albus</i> (Müll.)	9 ¹	21 ^{1, 2}	9	7	45	7	2
<i>A. (G.) stelmachotius</i> (Bourg.)	–	–	–	–	100	–	–
<i>A. (G.) acronicus</i> (Fér.)	13 ¹	13 ^{1, 2}	6	11	49	4	4 ¹
<i>A. (G.) rosmaessleri</i> (Auersw.)	8 ^{1, 2}	23 ^{1, 2}	8	3	52	6	–
<i>A. (G.) laevis</i> (Ald.)	6	6 ¹	13	4	59	6	6 ¹
<i>Armiger crista</i> (L.)	10	14 ¹	7	17	38	14	–
<i>A. bielzi</i> (Kimak.)	5	9	5	14	48	19	–
<i>Lamorbis riparius</i> (West.)	–	4	17	4	66	9	–
<i>Segmentina nitida</i> (Müll.)	4 ^{1, 2}	13 ¹	7	8	54	12	2
<i>S. distinguenda</i> (Gred.)	–	–	50	20	30	–	–
<i>S. clessini</i> (West.)	–	43	22	7	14	14	–
<i>Hippeutis complanatus</i> (L.)	2 ¹	17 ¹	6	6	63	6	–
Загальна кількість видів, S	16	17	20	21	23	18	7

Примітка: 1 – трапляються у передгірній зоні басейну; 2 – трапляються у гірській зоні басейну.

Нами вперше знайдено у Південному Бузі *A. strauchianus*, *L. riparius*, *S. distinguenda*, у Сіверському Донці – *A. dazuri*, *L. riparius*. Розраховано частоту трапляння кожного виду моллюсків у 7 досліджених басейнах (табл. 1). Одержані результати свідчать про те, що частина котушкових оселяється в усіх або в більшості

басейнів. Інші види надають перевагу певним басейнам, трапляючись у них відповідно частіше, ніж в інших. Три види Planorbinae знайдено лише у певних басейнах: *P. philippianus* – у річках Криму, *A. dispar* – у Сіверському Донці, *A. stelmachoeitius* – у Дніпрі.

Проведено оцінку подібності різних басейнів за видовим складом катушкових із використанням індексів Чекановського-Сьоренсена (I_{CS}) та Шимкевича-Сімпсона (I_{SZS}) (табл. 2). Найвищий ступінь подібності фауни Planorbinae виявлено між басейнами Дніпра і Західного Бугу ($I_{CS}=95\%$, $I_{SZS}=100\%$). Ці басейни розташовані поряд, і між ними існує система каналів, через які, ймовірно, можливий обмін малакофауною.

Таблиця 2

Індекси подібності фауни планорбід основних річкових басейнів України

	Дунай	Дністер	Півд.Буг	Зах.Буг	Дніпро	Сів.Донець	Річки Криму
Дунай	16	91	83	86	82	80	52
Дністер	94	17	92	89	85	89	50
Півд. Буг	100	100	20	93	93	84	44
Зах. Буг	100	100	95	21	95	87	43
Дніпро	100	100	100	100	23	83	40
Сів.Донець	87	94	94	94	94	18	46
Річки Криму	86	86	86	86	86	86	7

Примітка: над діагоналлю – індекси Чекановського-Сьоренсена (%), під діагоналлю – індекси Шимкевича-Сімпсона (%), по діагоналі – загальна кількість видів, виявлених у басейнах.

Найбільші значення індексів Шимкевича-Сімпсона відмічаються між басейном Дніпра (з одного боку) та басейнами Дунаю, Дністра, Південного та Західного Бугу (з іншого), оскільки у Дніпрі є всі види, які оселяються у згаданих басейнах. Загалом I_{CS} та I_{SZS} мають високі значення, що зумовлено широкою екологічною валентністю катушкових. В останніх є чимало адаптацій, які дозволяють їм розповсюджуватися у найрізноманітніших водних об'єктах. Лише річки Криму порівняно з іншими басейнами мають низький ступінь подібності за видовим складом моллюсків ($I_{CS}=40-52\%$), що пояснюється несприятливими для планорбід природно-кліматичними умовами і, відповідно, невеликою кількістю видів (7), знайдених у Криму. Адже тут місця поселення катушкових розміщені зазвичай локально, вони обмежуються невисихаючими великими водоймами (водосховища, річки, озера, ставки), оскільки невеликі водойми повністю пересихають.

Для подальшого аналізу трансформовану і стандартизовану матрицю частот трапляння моллюсків опрацьовано за допомогою методу багатовимірного шкалювання. На рисунку 1а представлено розподіл семи басейнів у просторі перших двох розмірностей. За обома розмірностями досліджені басейни розпадаються на 3 групи: 1) Сіверський Донець; 2) річки Криму; 3) Західний Буг, Дніпро, Дунай, Південний Буг, Дністер. Найбільші навантаження на першу розмірність мають високі коефіцієнти кореляції з частотою трапляння *P. philippianus*, якого знайдено лише у Криму, та *A. dispar*, якого знайдено лише у Сіверському Донці. Останню групу басейнів розглянуто детальніше. На рисунку 1б помітно, що ця група за першою розмірністю розділяється на 2 підгрупи: до складу першої входять басейни Дніпра і Західного Бугу, а до другої – басейни Дунаю, Дністра і Південного Бугу.

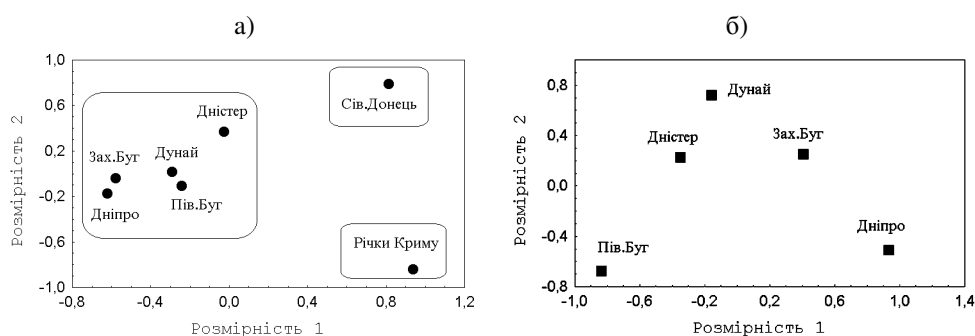

Рис. 1. Розподіл основних річкових басейнів України за видовим складом планорбід і частотою трапляння у площині перших двох розмірностей (результати багатовимірного шкалювання).

Ці дві підгрупи відрізняються тим, що у першій з них трапляються *A. dazuri* і *A. perezi*, які взагалі відсутні у басейнах Дунаю, Дністра і Південного Бугу. З іншого боку (за другою розмірністю), у басейнах Дунаю, Дністра і Західного Бугу часто трапляється *A. acronicus* і, навпаки, рідко (або взагалі відсутні) *A. laevis*, *L. riparius*. У басейнах Південного Бугу і Дніпра спостерігається протилежна ситуація – перший із цих видів трапляється рідко, а другий і третій – часто.

У подальшому нами були проаналізовані особливості формування малакокомплексів планорбід на основі частоти трапляння їх окремих видів у різних басейнах за допомогою методу багатомірного шкалювання. На рисунку 2 показано, що за обома розмірностями 25 видів молюсків розпадаються на 4 групи. Перша містить *A. dispar* (відмічено лише у басейні Сіверського Дінця), друга – *P. philippianus* (відмічено лише у басейні річок Криму). До третьої групи включено *A. dazuri*, *A. perezi*, *A. strauchianus*, *A. stelmachoeitus*, *L. riparius*, *S. distinguenda*. Характерно, що ці види часто трапляються у басейні Дніпра, проте повністю відсутні у басейні Дунаю. Четверта група містить решту видів (17), які поширені майже в усіх досліджених басейнах.

Подальший аналіз проведено, використовуючи трансформовані індекси Піанки за допомогою методу багатовимірного шкалювання. Із одержаної матриці було виключено три види – *P. philippianus*, *A. dispar* і *A. stelmachoeitus*, оскільки кожен з них трапляється лише в одному певному басейні та не несе ніякої інформації про загальну структуру угруповання. Отже, для аналізу було взято 22 види. Результати його можна розглянути у двох аспектах. По-перше, на рисунку 3а помітно, що усі досліджені види планорбід розділилися на дві групи: перша – це види з низькою частотою трапляння у басейні Дніпра (*P. carinatus*, *A. strauchianus*, *A. albus*, *A. crista*, *S. distinguenda*), друга – види, які часто трапляються у Дніпрі (решта). Крім того, на цій діаграмі досить чітко прослідковуються ряди, в яких збільшуються показники частоти трапляння молюсків у басейні Дніпра. Перший ряд: *A. albus* – *A. bielzi* – *P. planorbis* – *A. vorticulus* – *A. contortus* – *A. laevis* – *A. dazuri* – *L. riparius*; другий ряд – *A. albus* – *A. acronicus* – *A. rossmaessleri* – *A. spirorbis* – *A. vortex* – *A. leucostoma* – *S. nitida* – *A. septemgyratus* – *H. complanatus*.

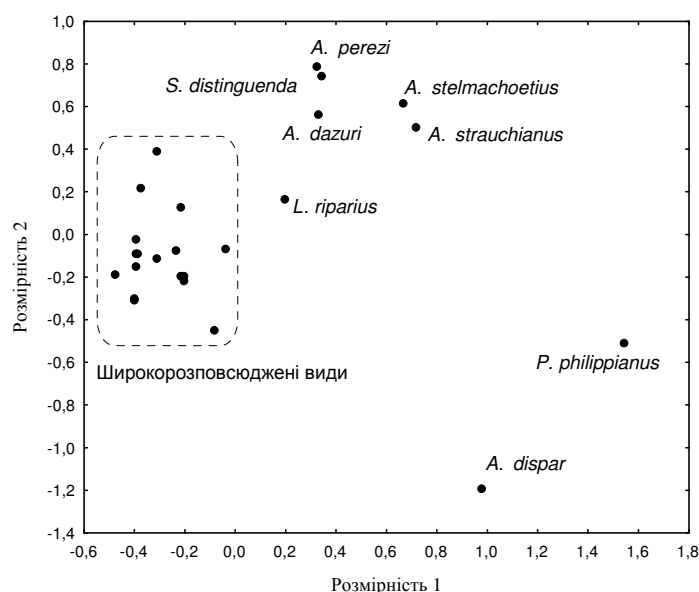

Рис. 2. Розподіл видів планорбід на основі частот їх трапляння в основних річкових басейнах України у площині перших двох розмірностей (результати багатовимірного шкалювання).

По-друге, можна здійснити й інший поділ представленого графічно матеріалу. На рисунку 3б виділено наступні 5 груп:

- 1) види планорбід, які трапляються у більшості досліджених річкових басейнів – *P. planorbis*, *A. vortex*, *A. vorticulus*, *A. contortus*, *A. spirorbis*, *A. leucostoma*, *A. septemgyratus*, *A. albus*, *A. acronicus*, *A. rossmaessleri*, *A. laevis*, *A. crista*, *A. bielzi*, *S. nitida*, *H. complanatus*;
- 2) вид, приурочений до басейну Дністра – *S. clessini*;
- 3) вид, приурочений до басейну Дунаю – *P. carinatus*;
- 4) види, приурочені до басейну Південного Бугу – *A. strauchianus*, *S. distinguenda*;
- 5) види, приурочені до басейну Дніпра – *A. dazuri*, *A. perezi*, *L. riparius*.

Наступна частина роботи була присвячена вивченню видового складу Planorbinae фауни України з урахуванням вертикальної зональності суші. Усі виявлені представники підродини Planorbinae розповсюджені у водоймах рівнинних територій України. У передгірній зоні Карпат (басейни Дунаю і Дністра) виявлено 12 видів котушкових, у гірській – 8, у передгірній зоні Кримських гір – 5 (табл. 1). Слід зазначити, що у гірській зоні Дунаю і Дністра гідрологічні та гідрохімічні умови (велика швидкість течії, кам'янисте дно, низька температура і понижена мінералізація води та ін.) є досить несприятливими для поселення у них планорбід. В основному руслі цих річок молюски трапляються зрідка, переважно вони оселяються у невеличких напівперіодичних і періодичних водоймах. У гірському районі Криму планорбід не знайдено.

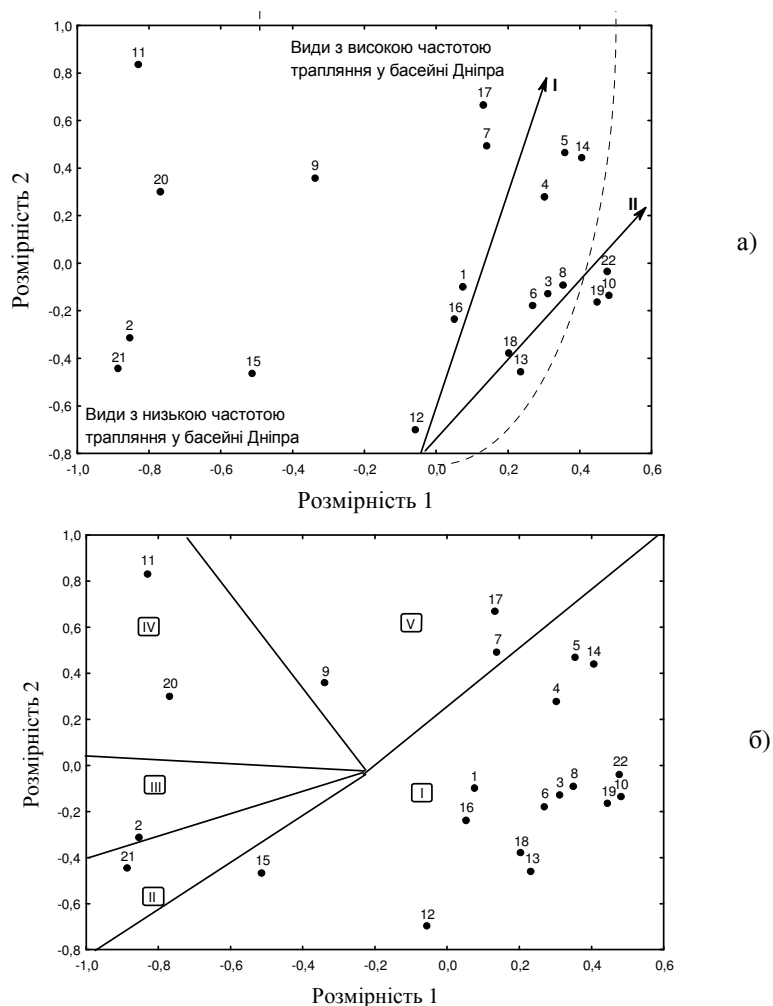

Рис. 3. Розподіл 22 видів планорбід в основних річкових басейнах України на основі індексів Піанки у площині перших двох розмірностей (результати багатовимірного шкалювання): стрілки (I, II) вказують напрямки, в яких збільшується частота трапляння видів у басейні Дніпра: 1 – *P. planorbis*, 2 – *P. carinatus*, 3 – *A. vortex*, 4 – *A. vorticulus*, 5 – *A. contortus*, 6 – *A. spirorbis*, 7 – *A. dazuri*, 8 – *A. leucostoma*, 9 – *A. perezi*, 10 – *A. septemgyratus*, 11 – *A. strauchianus*, 12 – *A. albus*, 13 – *A. acronicus*, 14 – *A. laevis*, 15 – *A. crista*, 16 – *A. bielzi*, 17 – *L. riparius*, 18 – *A. rossmaessleri*, 19 – *S. nitida*, 20 – *S. distinguenda*, 21 – *S. clessini*, 22 – *H. complanatus*.

Висновки

В результаті дослідження хорологічних особливостей Planorbinae виділено 3 групи:

1) широко розповсюджені планорбідиди, які трапляються майже у всіх досліджених басейнах – 15 видів;

2) види, які трапляються у декількох басейнах, але приурочені до певного з них: переважно до басейну Південного Бугу приурочені *A. strauchianus*, *S. distinguenda*, Дунаю – *P. carinatus*, Дністра – *S. clessini*, до басейну Дніпра – *A. dazuri*, *A. perezi*, *L. riparius*;

3) рідкісні види, знайдені лише у певних річкових басейнах: *P. philippianus* – у річках Криму, *A. dispar* – у Сіверському Донці, *A. stelmachotius* – у Дніпрі.

Слід відзначити, що видову самостійність планорбід першої групи визнають як східноєвропейські, так і західноєвропейські (окрім *A. bielzi*) малакологи. Представників двох останніх груп східноєвропейські дослідники розглядають як окремі види, а західноєвропейські – не визнають їх самостійність (окрім *P. carinatus* і *L. riparius*).

У подальшому перспективним, на наш погляд, є з'ясування особливостей формування угруповань прісноводних моллюсків підроддини Planorbinae на території України.

1. Гонтя Ф.А. Малакофауна водоемов басейна Дністра: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – Кишенев, 1985. – 22 с.
2. Гураль Р.І. Видовий склад прісноводних черевоногих моллюсків басейну верхів'я Дністра // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біологічна. – 2003. – Вип. 33. – С. 104-109.
3. Животовский Л.А. Популяционная биометрия. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
4. Корнюшин А.В., Ляшенко А.В. Малакофауна низовий Дуная в пределах Украины // Гидробиол. журн. – 2004. – Т. 40, № 1. – С. 3-19.
5. Куницький В.М., Стадниченко А.П., Куркчі Л.М. Історія вивчення і сучасний стан фауни дрібних моллюсків родини катушкових Великої Волині – проміжних жителів збудників парамфістоматидозів великої рогатої худоби // Матеріали та тез. наук. конф. до 130-річчя Житомир. музею. – Житомир, 1995. – С. 159-161.
6. Лакин Г.Ф. Биометрия. – М.: Высш. школа, 1980. – 293 с.
7. Лица И.Я. Математические методы в биологических исследованиях. Факторный и компонентный анализы. – Рига: Изд-во Латв. ун-та, 1980. – 104 с.
8. Мэгарран Э. Экологическое разнообразие и его измерение. – М.: Мир, 1992. – 184 с.
9. Песенко Ю.А. Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях. – М.: Наука, 1982. – 285 с.
10. Стадниченко А.П. Обзор фауны пресноводных моллюсков Крыма // Вестн. зоол. – 1979. – № 1. – С. 14-19.
11. Стадниченко А.П. Прудовикообразные (пузырчковые, витушковые, катушковые). – Киев: Наук. думка, 1990. – 292 с. – (Фауна Украины; Т. 29, вып. 4).
12. Старобогатов Я.И. Класс брюхоногие моллюски – Gastropoda // Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР. – Л.: Гидрометеоздат, 1977. – С. 165-174.
13. Уваєва О.І. Нарис історії вивчення дрібних катушкових (Mollusca: Pulmonata: Planorbinae) України / Житом. держ. пед. ун-т. Житомир, 2003 р. – 27 с. Бібліогр.: 200 назв. – Деп. в ДНТБ України.
14. Уваєва О.І. Моллюски підроддини Planorbinae (Gastropoda: Pulmonata) України (фауна, систематика, поширення, екологія): Автореф. дис. ...канд. біол. наук. – Київ, 2006. – 23 с.
15. Чертопруд М.В., Удалов А.А. Экологические группировки пресноводных Gastropoda центра европейской России: влияние типа водоема и субстрата // Зоол. журн. – 1996. – Т. 75, вып. 5. – С. 664-676.
16. Wałowski J. Mięczaki. – Łwów: Muz. im. Dzieduszyckich, 1891. – 264 s.
17. Glöer P. Süßwassergastropoden. Mollusca I. Nord-und Mitteleuropas. – Hackenheim: ConchBooks, 2002. – 327 S.

¹Житомирський державний університет ім. І. Франка, e-mail: uvaeva1980@mail.ru,

²Миколаївський державний аграрний університет, e-mail: kssnail@rambler.ru